

“भारतीय लोकशाही राजकीय व्यवस्था - एक आढावा”

प्रा. वर्षा मुरलीधर पोतदार

सहा. प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,

श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या

महाविद्यालय, इचलकरंजी

Mob. No. - 7798665969

सारांश:

आज लोकशाही जगात सर्वात लोकप्रिय अशी राजकीय संकल्पना आहे. आंतरराष्ट्रीय समूदायातील अध्याहून अधिक राष्ट्रांनी लोकशाही व्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे. लोकशाही शासन प्रणाली ही अत्यंत जुनी व विकसीत होत गेलेली शासनप्रणाली आहे. काळानुसार अनेक स्थित्यंतरे येत गेली, त्यामुळे लोकशाहीची वाटचाल कमी अधिक वेगाने झालेली दिसून येते. प्राचीन काळापासून समाजजीवनात लोकशाहीचे अस्तित्व दिसून येते. राष्ट्रराज्यांच्या उदयानंतर अनेक राष्ट्रांनी लोकशाहीचा स्वीकार केला. परंतु तिची परिभाषा आपल्या सोयीनुसार बदलण्याचा प्रयत्न अनेक राष्ट्रांनी केलेला आहे. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर आपण देखील संसदीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा स्वीकार केला. जनतेचे सार्वभौमत्व मान्य करून अंतिम सत्ता जनतेच्या हाती देण्यात आली आहे. भारतीय संविधानाने जनतेला सार्वभौम मानलेले आहे. त्यानुसार उपयुक्त संसदीय लोकशाही आपण स्वीकृत केलेली आहे. गेल्या ७० - ७२ वर्षांच्या भारतीय राजकारण, समाजकारणाचा तसेच अर्थकारणाचा आढावा घेतला तर त्यातून आपल्या भारतीय लोकशाहीची वाटचाल कोणकोणत्या पद्धतीने झाली हे समजून येते. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून संशोधकाने भारतीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक तसेच भविष्यकालीन विकास व वाटचालीचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे.

पारिभाषिक शब्द: गणराज्य, राज्यक्रांती, राजेशाही, संजामशाही, भारतीय लोकशाही, लोकशाही उठाव इत्यादी.

प्रस्तावना :

अथेन्सच्या नगरराज्यापासून लोकशाहीची संकल्पना मांडली जात असली तरी त्यावेळी ती फार संकुचित होती. त्यात तुलनेने अल्पसंख्यांक असलेल्या नागरिकांनाच फक्त राजकीय अधिकार होते. स्त्रिया व गुलाम ही बहुसंख्यांक माणसे त्या अधिकारापासून वंचित होती. त्यामुळे खरा लोकशाही विचार १७ व्या शतकापासून सुरू झाला असे मानले जाते. इ.स.न ५ ते १५ हा कालखंड राजेशाही व उमरावशाहीचा कालखंड होता. या काळात इंग्लंडच्या जनतेने राजाकडून नागरी हक्कांची सनद मिळवली, तिला ‘मॅग्नाचार्टा’ म्हणतात. हा आधुनिक लोकशाहीचा पहिला टप्पा मानला जातो. इंग्लंडमधील रक्तविहीन क्रांती (१६८८), अमेरिकन राज्यक्रांती (१७७६) आणि फ्रान्सची राज्यक्रांती (१७८९) या तीन महत्त्वपूर्ण राज्यक्रांतींचा परिणाम म्हणजे न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या उदारमतवादी मूल्यांचा प्रसार व स्विकार जगाने केला. यातूनच लोकशाही संकल्पनेचे पोषण झाले. औद्योगिक क्रांतीनंतर लोकशाही विचारांच्या विकासाचा दुसरा टप्पा सुरू झाला. नागरी अधिकारांबरोबरच शिक्षणाचा, मताधिकाराचा हक्क मिळवण्यात नागरिकांना यश मिळाले. वसाहतवादातून मुक्तता मिळवण्यासाठी उभारण्यात आलेल्या स्वातंत्र्याच्या चळवळी या लोकशाहीच्या द्योतकच होत्या. ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारताला १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीने आपण प्रजासत्ताक बनून लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा स्विकार केला. लोकशाही व्यवस्था हा भारतीय समाजजीवनाचा अविभाज्य भाग बनला.

भारत जेव्हा स्वतंत्र झाला, तेव्हा त्याबरोबर अनेक देश स्वतंत्र झाले. यामध्ये भारताएवढा विशाल, अनेक प्रकारची विविधता असलेला व रूढ अर्थाने लोकशाहीची परंपरा नसणारा असा एकही देश नव्हता. तरीही भारतात लोकशाही टिकली, तिची

पाळेंमुळे रुजली, सर्व सत्तांतरे शांततामय मार्गाने झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळत असताना ज्या शंकाकुशंका मनात होत्या, त्या प्रत्यक्षात आल्या नाहीत. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे आधुनिक लोकशाहीला पोषक अशी आवश्यक मूल्ये फाळणीनंतर उर्वरित भारतात अस्तित्वात होती. १४ ऑगस्ट १९४७ पूर्वी भारताचाच एक भाग असलेल्या पाकिस्तानला धर्म एक असूनही आपले ऐक्य टिकविता आले नाही व बांगलादेश पाकिस्तानपासून स्वतंत्र झाल्यावरही पाकिस्तानला आपली लोकशाही टिकविता आली नाही. अगदी प्राचीन काळातही गणराज्यांची मोठी परंपरा भारतात होती. त्यानंतरही गावागावात जात पंचायतीद्वारा जे निर्णय घेतले जात, त्यात सर्व जातींच्या पंचांचा समावेश असे व सर्वांच्या सहमतीने निर्णय झाला पाहिजे याचा आग्रह असे. त्याचबरोबर कालानुसार धर्म, रूढी, परंपरा यांत बदल घडवून आणण्याची मोठी परंपरा हिंदू संस्कृतीला लाभली आहे. त्यामुळेच कर्मकांडापेक्षा 'मानवता' या मूल्याला हिंदू मानसात अधिक प्रतिष्ठा मिळाली आहे. लोकशाही टिकण्यासाठी मानवता या मूल्याचे अधिष्ठान असावे लागते. भारतीय लोकशाही राजकीय व्यवस्था ही जगातील एक यशस्वी राजकीय व्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. जरी भारतात अगदी प्राचीन काळापासून लोकशाहीचे अस्तित्व दिसून येत असले तरी, स्वातंत्र्यानंतर ज्या पिढीच्या हातात राज्यकारभाराची सूत्रे जाणार होती; त्या पिढीला ब्रिटीशकालीन काय तो लोकशाही राज्यप्रणालीचा अनुभव होता. एवढ्या मोठ्या लोकसंखेच्या, बहुभाषिक, बहुधार्मिक व बहुसांस्कृतिक असणाऱ्या भारतामध्ये दुसऱ्या कोणत्याही शासन पद्धती कुचकामी ठरल्या असत्या हे घटनाकारांनी चांगले ओळखले होते. अनेक पाश्चात्य विचारवंत तसेच अधिकाऱ्यांनीही भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीबद्दल साशंकता व्यक्त केली होती. परंतु १९५० पासून ते आजपर्यंत आपल्या राजकीय व शासकीय कार्यभाराचा आढावा घेतला असता हे लक्षात येईल की, भारतासाठी लोकशाही राजकीय व्यवस्थाच अधिक उपयुक्त ठरलेली आहे व इथून पुढेही ठरणार आहे.

उद्दिष्टे:

१. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा पूर्वइतिहास अभ्यासणे
२. भारतातील लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाटचालीचा आढावा घेणे
३. भारतीय लोकशाहीची सद्यस्थिती अभ्यासणे
४. भविष्यातील भारतीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेच्या वाटचालीची दिशा अभ्यासणे.

विषय विश्लेषण:

भारतीय लोकशाही व्यवस्था ही केवळ एक राजकीय व्यवस्था नाही तर ती समस्त भारतीय नागरिकांची जीवनपद्धती आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीचा विकास हा प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळात कोणत्या पद्धतीने झाला किंवा होत आहे याचा आढावा घेतला असता तिच्या दीर्घकालीन स्थिरतेची मीमांसा करणे सोपे होईल. प्राचीन काळातील प्रजासत्ताक शासनाला 'गण' किंवा गणराज्य अशी संज्ञा वापरत. गणराज्य म्हणजे गणाच्या हुकूमखालील शासनसंस्था. गण म्हणजे विशिष्ट भूप्रदेशातील सर्व लोकांचा संघ. गणातील सर्व लोकांसाठी व त्या सर्वांच्या निवडीने चालणारे जे राज्य ते गणराज्य. गणराज्यात कोणत्याही एका व्यक्तीच्या हाती सत्ता केंद्रीत न होता ती 'गण' किंवा गटाच्या हाती असे. भारतातील गणराज्याचा उदय इ.स.पू. ७०० मध्ये झाला असण्याची व ते इ. स. ४०० पर्यंत (११०० वर्ष) अस्तित्वात असण्याची नोंद आढळते. इ. स. पु. चौथ्या शतकात अलेक्झांडरच्या स्वारीच्या वेळी त्याला अनेक भारतीय गणराज्यांशी युद्ध करावे लागल्याचे इतिहासात दिसून येते. भारतात अस्तित्वात असलेली तत्कालीन प्राचीन गणराज्ये म्हणजे आधुनिक लोकशाहीचेच रूप होय. भारतातील प्राचीन गणराज्यांसंबंधी वैदिक काळातील ऋग्वेद व इतर वैदिक साहित्यात तसेच रामायण, महाभारत, शांतीपर्व, शुकनीतीसार, मनुस्मृती, नारदस्मृती, पाणिनीची अष्टाध्यायी पुराणे, पतंजली, समुद्रगुप्ताच्या हरिषेण प्रशस्ती, बुद्धकालिन जातक कथा, परकीय ग्रीक लिखाण, कौटिलीय अर्थशास्त्र, जैन धर्मग्रंथ, बौद्ध वाङ् मय, दक्षिण भारतात सापडलेले तसेच अशोकाचे शिलालेख, मौर्यकालीन व मुघलकालिन साहित्य इत्यादीतून माहिती मिळते. रामायण काळात अयोध्येच्या शेजारी जनक राजाचे 'विदेह' हे गणराज्य सुप्रसिद्ध होते. द्वारकेचा भारतप्रसिद्ध राजा श्रीकृष्ण

हा अंधक वृष्णी गणराज्याच्या वंशातील होता. महात्मा गौतम बुद्धाचा जन्म प्रसिद्ध अशा 'कपिलवस्तू' गणराज्यात झाला होता. तर भगवान महावीर हे, 'मल्ल' संघराज्याचे (पावा) निवासी होते. मेगॅस्थिनिसने भारतातील काही भागात राजे तर काही भागात लोकनियुक्त अधिकारी असल्याचे म्हंटले आहे. इसवी सनाच्या पाचव्या शतकानंतर गणराज्यांचा ऱ्हास होऊ लागला. तो थांबविण्याचा प्रयत्न अनेकांनी केलेला दिसून येतो. बुद्धांच्या मते, 'गणराज्य पद्धतीचा शासन कारभार सभा, सर्वानुमते निर्णय, परंपरागत संकेतांचे पालन, वयोवृद्ध व स्त्रिया यांना आदराची वागणूक तसेच मंदिरांच्या पावित्र्याचे रक्षण जोपर्यंत होत राहिल तोपर्यंत गणराज्याला जिंकता येणार नाही.' परंतु अंतर्गत कलह, फुटीरवृत्ती, राजसत्तेचा घडून आलेला विकास, शक्तीशाली राज्यांची आक्रमणे यामुळे गणराज्यांचे स्वरूप नष्ट होण्यास सुरुवात झाली.

प्राचीन भारतात मध्ययुगाच्या प्रारंभी म्हणजे ११ व्या शतकापासून ते १६ व्या शतकापर्यंत गझनी, घोरी, खिलजी, लोदी इत्यादी तुर्कस्थान, अफगाणिस्थान या देशांतून आलेल्या इस्लामी घराण्यांनी अनेक प्रदेशावर राज्य केल्याची नोंद आढळते. जवळपास पाच शतके त्यांनी राज्यकारभार केला असला तरी ते संपूर्ण भारतावर कधीच वर्चस्व निर्माण करू शकले नाहीत. यापैकी काही शासकांनी आपल्या राज्यकारभाराच्या पद्धतीने स्वतंत्र ओळख निर्माण केल्याचे दिसते. इ.स.१५२६ मध्ये 'बाबर' या मोघल सम्राटाने भारतात बहुतेक प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. त्याच्या काळात विशेष महत्त्वाच्या व्यक्तींना एकत्र करून चर्चेच्या माध्यमातून राज्याचे ध्येय धोरण ठरविण्यात येई. न्यायनिवाडा ते स्वतः लोकांपुढे येऊन करीत. पुढे अकबराच्या काळात 'वजीर' अर्थमंत्र्याचे काम करी. पुढे तेच नाव मुख्यमंत्र्यांना देण्यात आले. काश्मीरमध्ये अजूनही तेथील मुख्यमंत्र्याला 'वजीर-ए-आझम' असे संबोधण्यात येते. मोगल काळात बराचसा कारभार 'मनसबदारी' पद्धतीवर चालत असे. या काळात स्थानिक स्तरावरील प्रशासन स्वतंत्र, विकेंद्रीत तसेच स्वशासित स्वरूपाचे असे. महाराष्ट्रात १७ व्या शतकाच्या मध्ये शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली, मराठ्यांनी १८ व्या शतकात संबंध भारतभर मुलुखगिरी करून अनेक भागावर आपली अधिसत्ता निर्माण केली. तरी या राजवटीला फारसे स्थैर्य नव्हते. अंतर्गत कलह, सतत युद्धे तसेच प्रबळ जहागिरदारी पद्धती इ. चा फायदा परकीय ब्रिटीश सत्तेने घेतला. परिणामी १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी ब्रिटिशांनी सर्व भारतावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. मराठी राज्यसभा कलखंडात भारतात लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्व असलेली धर्मनिरपेक्षता अस्तित्वात होती. सशक्त व मजबुत मध्यवर्ती सत्ता उभारण्याचे जे मर्म शिवाजी महाराजांना उमगले होते ते त्यांच्या नंतर सत्तेवर आलेल्या कोणत्याही राज्यकर्त्यांना उमजले नाही. भारतातील ब्रिटिशांच्या आगमनाबरोबरच त्यांच्या राज्यविषयक व्यवस्थेबाबत पाश्चिमात्यांच्या अनेक नव्या कल्पना, नवे विचार व पद्धती भारतात आल्या. त्यातूनच 'राज्य लोकांचे असते. लोकांच्या ते उपयोगी ठरले पाहिजे, त्यात लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग असला पाहिजे' या विचारांची भारतीयामध्ये जाणीव झाली.

ब्रिटीश काळातील भारतात संसदीय लोकशाहीची पायाभरणी करण्यासाठी अनेक कायदे उपयुक्त ठरले. उदा. १८६१ चा प्रथम कौन्सिल कायदा, १८९२ चा दूसरा कौन्सिल कायदा, १९०९ चा मोर्लेमिंटो सुधारणा कायदा, १९१९ चा माँट्येग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा कायदा, १९३५ चा भारत प्रशासन कायदा, १९४७ चा भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा इत्यादी. २६ जानेवारी, १९५० पासून खऱ्या अर्थाने आपण स्वीकारलेल्या संसदीय लोकशाही राजकीय व्यवस्थेच्या दृष्टीने स्वतंत्र भारताची जडणघडण व्हायला सुरुवात झाली. जगातील लोकशाहीची जननी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ब्रिटनमध्ये देखील लोकशाहीची प्रासंगिकता परिस्थितीसापेक्ष होती. नाहीतर जगात 'उदारमतवादी लोकशाही' देश म्हणून ओळख असणाऱ्या इंग्लंडने हिंदुस्तानला आपली वसाहत बनवून येथील लोकांचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व कायदेशीर हक्क हिसकावून घेतले नसते. ब्रिटीश भारतात लोकांवरील जुलूम, जबरदस्ती वाढायला लागली, तेव्हा पाश्चात्य उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव असणाऱ्या तसेच आत्यंतिक राष्ट्रवादने प्रेरित झालेल्या समाजसुधारक, स्वतंत्र विचारांच्या लोकांनी वृत्तपत्रे, मासिके, पाक्षिके तसेच जाहीर सभांच्या माध्यमातून लोकजागृती घडवण्याच्या प्रयत्न केला. उदा. दर्पण, सुधाकर, विजयी मराठा, केसरी, दिनबंधू, समाजप्रबोधनपत्रिका, हरिजन, यंग इंडिया इत्यादी. तत्कालीन ब्रिटीश सरकारने सरकारविरोधी भूमिका मांडणाऱ्या व लिखाण करणाऱ्या काही वृत्तपत्रांवर बंदी घातलेली होती. यातून

लोकशाहीची त्यांची संकल्पना कशी संकुचित होती हे दिसून येते. ब्रिटीशांना विरोध करणाऱ्या राष्ट्रीय काँग्रेस मध्ये देखील सर्व वर्गातील लोकांचा समावेश नव्हता, अशी टीका सातत्याने होत असते. कारण सामाजिक, आर्थिक व राजकीय भेदाच्या भिंती लोकशाही विकासाच्या आड येत होत्या. त्याकाळी अस्तित्वात असलेल्या चातुर्वर्ण्य पद्धतीमुळे लोकांचा सामाजिक, राजकीय सहभाग अत्यल्प होता.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर अनेक मोठी आव्हाने उभी होती. सर्वात मोठे आव्हान देश एकसंध ठेवण्याचे होते. भारताच्या इतिहासात, सम्राट अशोकाच्या साम्राज्यानंतर एवढा मोठा भूभाग एका राजकीय व प्रशासकीय सत्तेखाली आला होता. घटनानिर्मिती करताना भारताच्या भविष्याच्या दृष्टीने दोन प्रमुख विचारप्रवाह होते. पहिला विचार केंद्र सामर्थ्यशाली ठेवण्याचा होता, तर दुसरा राज्यांना अधिक अधिकार देण्याचा होता. यामध्ये राज्यघटनेत संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला असला, तरी अंतिम अधिकार केंद्र शासनाकडे दिला व राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया निश्चित केला. कोणत्याही राज्याला या संघराज्यातून फुटून निघण्याचा अधिकार दिला नाही. भारतामध्ये जी विविधता आहे, तिचा आदर व तिचे संरक्षण करित असताना ती फुटीचे साधन बनणार नाही याची काळजी घेण्यात आली. अधिकाराचे केंद्रीकरण व विकेंद्रीकरण यांत उत्तम संतुलन साधले गेले आहे. दुसरा प्रश्न मताधिकार कोणाला द्यायचा असा होता. लोकशाही विकसित झालेल्या अनेक देशात हा अधिकार टप्प्याटप्प्याने दिला गेला होता. भारतीय राज्यघटनेने मात्र एकवीस वर्षांवरील (आता अठरा वर्षांवरील) सर्वांना मताधिकार दिला. जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला, तेव्हा देशात सुशिक्षित वर्गाचे प्रमाण खूपच कमी होते. या दृष्टीने हा निर्णय खूपच धाडसाचा होता. भारतामध्ये विविध प्रकारची सामाजिक विषमता होती. ती दूर करण्याचा प्रयत्न केला नसता, तर ती भविष्यातील असंतोषाचे कारण बनली असती. त्यातून मार्ग काढण्याकरिता आरक्षणासारख्या तरतूदीमधून तिच्यावर व्यवस्थात्मक उत्तरे शोधली गेली. धर्म, जात, परंपरा व भाषा हे समाज संघटनेचे व संघर्षाचेही प्रमुख घटक. यांच्या संबंधांचे स्वरूप काळानुसार बदलत जाते. त्यामुळे त्यांचा सामना करताना दृढता, संवेदनशीलता, नियंत्रण, मोकळीक अशा परस्परविरोधी धोरणांचे संतुलन राखावे लागते. यशस्वी लोकशाहीसाठी राजकीय नेतृत्व, प्रशासन, न्यायव्यवस्था, प्रसारमाध्यमे यांच्या परस्परसंबंधांतून राष्ट्रहित व व्यक्तिस्वातंत्र्य, समाजहित व विशिष्ट समाजगटांचे हितसंबंध यांत समन्वय घडवून आणणे आवश्यक असते. भारताची राज्यघटना करित असताना १८५७ नंतर ब्रिटिशांनी भारतावर जे राज्य केले, त्याचाच फक्त काय तो अनुभव घटना समितीपाशी होता. स्वतंत्र भारताच्या शासन कर्त्यांच्या अनेक पिढ्यांपाशी देखील एवढे मोठे राज्य चालविण्याचा अनुभव नव्हता, याचा विचार केला तर हे काम ऐतिहासिक किती महत्त्वाचे होते ते लक्षात येते.

लोकशाहीच्या यशासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी सारासार विचार करून हिंसेऐवजी निवडणुकीच्या मार्गाने राजकीय सत्तांतर करण्यास अग्रक्रम दिला. त्यांना रक्तपातविरहित राजकीय क्रांती अपेक्षित होती. स्वामी-मालक आणि सेवक, जमीनदार आणि दास, भांडवलदार आणि कामगार, भिक्षुकशाही आणि श्रद्धावान लोक यांच्यातील शोषणाचे संबंध भारतीय राज्यघटनेच्या शिल्पकारांना मान्य नव्हते. त्यांनी लोकशाहीमध्ये व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, व्यक्तीचे मूलभूत हक्क, व्यक्तीचा मताधिकार, व्यक्तीचा निवडणुकीला उभे राहण्याचा हक्क, असे राजकीय हक्क मान्य केले. व्यक्तीच्या राजकीय हक्कांवरील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अंकुश काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला. या अर्थाने भारतीय राज्यघटना निर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये संरंजामशाही मूल्यव्यवस्थेचा प्रचंड पराभव करण्यात आला. परंतु, ही गोष्ट मार्क्सवादी विचार करणाऱ्यांना मान्य नाही. संरंजामशाही मनोवृत्तीवर मात केली गेली, याची काही निवडक उदाहरणे लक्षवेधक आहेत. एक, भारतीय राज्यघटनेने एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य हे तत्त्व मान्य केले. दोन, भारतीय राज्यघटनेने पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांनादेखील प्रौढ मताधिकार दिला. तीन, भारतीय राज्यघटनेने सर्व व्यक्तींना मूलभूत अधिकार दिले, तसेच त्या अधिकारांना संरक्षणदेखील दिले. यामुळे घटनात्मक सुधारणांच्या पातळीवर भारतीय लोकशाहीने संरंजामशाहीवर विजय मिळवला.

आपल्या राज्यघटनेमध्ये समता स्थापन करण्यासाठी अनेक तरतुदी केल्या आहेत. त्यामध्ये मागास घटकांसाठी राखीव जागांचे धोरण महत्त्वाचे आहे. जमीनदारी रद्द करणे, कसेल त्याची जमीन या तत्त्वामाणे जमीन वाटप करणे, जलसिंचन प्रकल्प

राबवणे व सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये मूलभूत उद्योग उभारणे इत्यादी धोरणे नेहंरूच्या काळामध्ये याच उद्देशांनी राबवली गेली. परंतु, 'हिंदू कोड बिल' विरोध आणि जमीनदारी निर्मूलनास विरोध या दोन मुद्द्यांवर सरंजामशाहीने लोकशाहीच्या मूल्यांना कोंडीत पकडले होते. त्यामुळे पाचव्या दशकात लोकशाहीचा किंवा सरंजामशाहीचा निर्णायक विजय झाला नाही.

भारतीय लोकशाहीपुढील सर्वांत मोठा धोका सत्तरच्या दशकात निर्माण झाला. त्या वेळच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी सत्ता निरंकुशपणे ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याविरोधात आणि भ्रष्टाचाराच्या विरोधात जनतेच्या प्रखर चळवळी झाल्या. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने इंदिरा गांधींची लोकसभेवरील निवड रद्द केली. त्यानंतर राजीनामा देण्याऐवजी त्यांनी आणीबाणी लादली. सर्व विरोधी पक्षांचे नेते व हजारो कार्यकर्ते यांना तुरुंगात टाकले आणि लोकांचे नागरी अधिकार रद्द करण्यात आले. लोकशाही विरोधी घटनादुरुस्त्या करण्यात आल्या. आणीबाणीच्या विरोधात जनतेने मोठा लढा दिला. अखेरीस इंदिरा गांधींना निवडणुका घ्याव्या लागल्या. त्यात जनतेने त्यांचा पराभव केला. त्यानंतर आलेल्या जनता पक्षाच्या सरकारने लोकांना त्यांचे अधिकार पुन्हा प्रदान केले आणि ४४वी घटना दुरुस्ती करून पुन्हा अशा प्रकारची आणीबाणी लादणे अशक्य केले. त्याचप्रमाणे सतत वाद करणारा खासगी मालमत्तेचा अधिकार रद्द केला. घटनेतील 'कलम ३१' सरकारी धोरणांच्या मार्गात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालांमुळे अडथळे निर्माण करत होते. म्हणून त्यामध्ये सरकारने घटनादुरुस्ती केली. संपतीच्या किंवा मालमत्तेच्या हक्कास मूलभूत हक्कांमधून काढून त्याचा समावेश कलम ३०० अ मध्ये करून त्याला कायदेशीर अधिकार देण्यात आला. या काळात प्रागतिक धोरणांच्या अंमलबजावणीसाठी मोठमोठी आंदोलने झाली. आपली राज्यव्यवस्था लवचीक असल्यामुळे वेळोवेळी घटनेमध्ये दुरुस्ती करून लोकांचा रोष कमी करण्यात आला. थोडक्यात, भारतीय जनतेने आपला मताधिकार वापरून लोकशाहीवरील सर्वांत मोठा धोका दूर केला. नागरी स्वातंत्र्यावर बंदी घातलेल्या १९७५ - ७७ मधील १९ महिन्यांच्या आणीबाणीव्यतिरिक्त घटनेची बांधिलकी दिसून येते. न्यायसंस्थेचे स्वातंत्र्यही मोठ्या प्रमाणावर मान्य झाले आहे. शेजारी दक्षिण आशियाई देश पाकिस्तान व बांग्लादेश, तसेच दक्षिण आफ्रिकेतील अनेक देश हे लष्करी हुकूमशाही आणि घटना बदलांना वारंवार सामोरे गेलेले दिसतात. या उलट, भारतीय राजकीय प्रणाली उदार लोकशाही म्हणूनच कार्यरत राहिली. हीच एक मोठी उपलब्धी समजली जाते.

सन १९८० मध्ये पंजाब व आसाममध्ये तर १९९० नंतर जम्मू काश्मीरमध्ये प्रचंड हिंसाचार झाला; पण यावरचा उपाय म्हणून पुन्हा एकदा लोकशाही प्रक्रियाच उपयोगी पडली. या तिन्ही राज्यांत लोकनियुक्त सरकारांनी परिस्थिती आटोक्यात आणली. सन १९९१ ते २००० या दशकात लोकशाहीने सरंजामशाहीला जोरदार धक्के दिले. पहिला धक्का म्हणजे मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीची भूमिका घेतली गेली. या पार्श्वभूमीवर, लोकशाहीने सरंजामशाहीला दुसरा धक्का दिला, तो म्हणजे, महिलांसाठी राखीव जागा ठेवणे हा होय. मंडल आयोगाची अंमलबजावणी आणि महिलांसाठी राखीव जागा या दोन गोष्टींमुळे लोकशाहीविषयी एक सुप्त क्रांती घडून आली. भारतात या घडामोडीला 'लोकशाहीची लाट' असे म्हटले जाते. योगेंद्र यादव यांच्यासारख्या काही लेखकांनी यास 'लोकशाही उठाव' असेदेखील म्हटले आहे. त्यामुळे उत्तर प्रदेश व बिहार या राज्यांमध्ये प्रचंड मोठ्या घडामोडी घडून आल्या. मुलायमसिंह यादव आणि लालूप्रसाद यादव यांनी मागास समूहांमध्ये लोकशाहीची प्रक्रिया गतिमान केली. कांशीराम यांनी 'बहुजन समाज पक्ष' या संघटनेमार्फत अनुसूचित जातींचे राजकारण गतिमान केले. त्यामुळे भारतीय लोकशाही जास्त आशयघन झाली, लोकशाहीत जुन्या घराण्यांच्या बाहेरील नेतृत्व आले. तसेच, सरंजामी व्यवस्था लोकशाहीच्या विरोधात जास्त ताकदीने उभी राहिली. या दशकात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमामध्ये सरंजामी मनोवृत्ती मोठ्या प्रमाणावर आली. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाने लोकशाहीचे वर्णन विपर्यस्त पद्धतीने केले; कारण इलेक्ट्रॉनिक माध्यम आणि नव्याने उदयाला आलेला नवमध्यमवर्ग यांच्यामध्ये एक प्रकारचे साटेलोटे होते. सन १९९१ नंतर देशाचे सामाजिक विघटन करणाऱ्या जातीवादी, धर्मवादी चळवळींनी तोंड वर काढले. त्यातून हिंसाचार झाला, राजकीय पक्षांचे विघटन झाले आणि काँग्रेस पक्षाचा ऱ्हास होऊन अनेक आघाड्यांची सरकारे सत्तेवर आली. त्यामुळे लोकसभा मुदतीपूर्वी भंग करावी लागली; पण नंतर आलेल्या नेमस्त अशा अटलबिहारी वाजपेयी आणि डॉ.

मनमोहनसिंग यांच्या सरकारांनी बऱ्यापैकी स्थैर्य प्रस्थापित केले. सन १९९१ मध्ये अंगीकारण्यात आलेल्या नव्या आर्थिक धोरणामुळे देशात मोठे बदल झाले. या काळातील नवमध्यमवर्ग हा नवीन आर्थिक धोरणातून उदयाला आलेला होता. त्यांचे दृष्टिकोन वरवर आधुनिक वाटत होते; परंतु या नवमध्यमवर्गाच्या मनात खोलवर संरंजामशाही मूल्यव्यवस्था होती. त्यामुळे या काळात लोकशाहीच्या विरोधातील घडामोडी प्रचंड गतीने घडत गेल्या. भारतातील लोकशाहीची प्रतीके या काळात अमान्य करण्यात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय यांची बाजू मांडणाऱ्या प्रत्येकाच्या विरोधात काही घडामोडी घडल्या. उदा. काही पुस्तकांवर बंदी घालण्यात आली. राखीव जागांना विरोध करण्यात आला. जात-संघटना कृतिशील झाल्या. धर्मनिरपेक्षतेला या दशकात प्रचंड मोठे आव्हान उभे राहिले. 'धर्मनिरपेक्षता' ही संकल्पनाच जवळपास रद्दबातल करण्यात आली. लोकशाही विकसित करणारे प्रादेशिक पक्ष आणि ओबीसी नेतृत्व यांच्या प्रतिमांचे मोठ्या प्रमाणावर विद्रूपीकरण झाले.

एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात भाजप पक्षाला बहुमत मिळाले. भाजप हा पक्ष सत्तेत आल्यानंतर संरंजामी व्यवस्था नव्या पद्धतीने काम करू लागली. १९९९ पासून लोकसभेत घराणेशाहीतून पुढे आलेले काँग्रेसचे ३६ खासदार होते, तर भाजपचे ३१ होते. कांचन चंद्रा यांनी संपादित केलेल्या 'Democratic Dynasties : State, Party, and Family in Contemporary Indian Politics' (पृ. ४९) या पुस्तकातून असे दिसून आले आहे की, २००४ ते २०१४ या दरम्यान सरासरी एक-चतुर्थांश भारतीय खासदार घराणेशाहीतून आलेले होते. २०१९ मध्ये, लोकसभेतील सर्व खासदारांपैकी ३० टक्के राजकीय घराण्यांतील आहेत, ही एक विक्रमी टक्केवारी आहे. त्यामुळे लोकशाहीपुढे संरंजामी मनोवृत्तीचे आव्हान निर्माण झाले आहे. या दशकात जवळ-जवळ प्रत्येक घटकराज्यातील प्रादेशिक पक्षात घराणेशाहीच्या मार्गाने संरंजामशाही आली आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये घराणेशाहीतून आलेल्या संरंजामशाहीचे स्वरूप लोकशाही विरोधी असलेले दिसते.

२०१४ साली नरेंद्र मोदी यांचे पूर्ण बहुमताचे सरकार सत्तेवर आले. मागील आठ वर्षांत पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नव्या आर्थिक धोरणाची जोमाने अंमलबजावणी करून उच्च व मध्यम वर्गाचा, विविध कल्याणकारी योजना राबवून मागास जातींचा पाठिंबा मिळवला आहे. या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था जगामध्ये पाचव्या क्रमांकाची बनली; पण विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढली. भाजपचा हिंदुत्ववाद आणि भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा यांच्यात अंतर्विरोध आहे. अल्पसंख्याकांबाबत अनुदार वृत्ती, नागरिकत्वाचा कायदा, नागरिक नोंदणी, धर्मांतरबंदी यांमुळे देशाची वाटचाल लोकशाहीच्या उलट्या दिशेने होत आहे. उदारमतवाद व धर्मसहिष्णुता हे शब्द सत्ताधाऱ्यांना नकोसे वाटत आहेत. त्यामधून सत्तेचे केंद्रीकरण, घटकराज्यांवर अन्याय, संसदेचे व इतर सर्व लोकशाही संस्थांचे महत्त्व कमी करणे, नोटाबंदी तडकाफडकी लागू करणे, जी.एस.टी विधेयकाची अंमलबजावणी, शेतकरी विधेयकातील त्रुटी, जम्मू-काश्मीरचे प्रकरण तीन वर्षांनंतरही सुनावणीस न घेणे, राम मंदिराचा निकाल, विरोधकांच्यावर भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी लावणे, सरकारविरोधी भूमिका घेणाऱ्या समाजमाध्यमांवर बंदी घालणे किंवा त्यांच्यावर गुन्हे नोंद करणे इत्यादी प्रकारांमुळे सद्यस्थितीतील भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा संकोच होत असल्याचे जाणवते. भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षता स्विकारलेली असूनदेखील वोट बँकेकरिता लोकांच्या धार्मिक भावनांचा खेळ करणे हे लोकशाहीशी विसंगत आहे. बहुसंख्याकांप्रमाणे अल्पसंख्याकांचा सुद्धा तितकाच विचार लोकशाहीमध्ये महत्त्वाचा असतो. अंमलबजावणी संचालनालयाचे (ईडी) अधिकार याबाबतची सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका पण निराशाजनक आहे. त्यामुळे पुन्हा एकदा काही प्रमाणात अमृत महोत्सवाच्या काळात भारतीय लोकशाही संकोच पावत असल्याचे लक्षात येते. मोदी सरकारने याबाबत दुरुस्ती न केल्यास लोकशाही रक्षणासाठी जनतेला पुन्हा एकदा अहिंसक आंदोलनाची व मतपेटीची कास धरावी लागेल. जनतेने आपल्या राजकीय अधिकारांचा वापर करून हे नेहमी दाखवून दिले आहे की, सत्ता व अधिकारांचा गैरवापर होऊ लागला तर ज्यांच्या हातात सत्ता दिली आहे त्यांच्याकडून ती काढून ही घेता येते. कारण लोकशाहीमध्ये लोकानुमते राज्यकारभार चालत असतो.

निष्कर्ष:-

भारतात प्राचीन काळातील अस्तित्वात असणाऱ्या गणराज्यांपासून लोकशाहीचे अस्तित्व आढळून येते. भारतावर झालेल्या अनेक आक्रमक स्वान्यांमध्येही तिचे अस्तित्व अबाधितपणे टिकून आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची प्रस्थापना स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेली आहे. गेल्या ७५ वर्षांच्या विविध राजकीय घडामोडींमध्ये तिचे अस्तित्व कधी प्रखर झाले, तर कधी तिचा संकोच झाला. निवडणुकांच्या माध्यमातून आपण लोकशाही व्यवस्था जरी टिकवून ठेवलेली असली तरी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समाजवाद तसेच धर्मनिरपेक्षतेची पूर्णपणे प्रस्थापना करण्यामध्ये ती आकुंचन पावल्याचे दिसून येते. जेव्हा भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून वर्णिली जाते, तेव्हा त्यामागे इंग्लंड आणि अमेरिका यांच्याप्रमाणेच भारत ही उदार लोकशाहीप्रणाली असल्याचे सूचित केले जाते. खरोखरच घटनेच्या प्रस्तावनेत मूलतः 'भारत एक सार्वभौम, लोकशाही, लोकसत्ता असल्याचे' म्हंटले आहे. वसाहती राजवटीतून स्वातंत्र्यानंतर सार्वभौम आणि अंतर्गत किंवा बाह्य राजेशाही विरुद्ध लोकसत्ता, सार्वत्रिक मताधिकारावर आधारित मुक्त व स्पर्धात्मक निवडणुकांद्वारे सरकारची निवड या दृष्टीने लोकशाही! जरी लोकशाहीचा अर्थ अजूनही विकसित होत असला तरी ह्या अर्थाला एक ऐतिहासिक संदर्भ आहे. घटनेच्या प्रस्तावनेची सुरुवातच 'आम्ही भारतीय जनता, भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य

अशी आहे. गेल्या ५० वर्षांतल्या निवडणुका बहुतांशी मुक्त आणि न्याय्य आहेत. अनेक पक्षीय प्रणाल्या निघाल्या आणि प्रत्येक प्रमुख पक्षांनी राज्य किंवा केंद्रस्थानी केव्हा न केव्हा सत्ता संपादली आहे. एका पक्षाकडून दुसऱ्या पक्षाकडे सत्तांतर शांतिपूर्ण पद्धतीने होते आहे; ही उदार लोकशाहीची निर्णायक परीक्षा आहे. सत्तारूढ वर्गाच्या एकाधिकारशाहीचा मर्यादित वापर असूनही आपल्या बव्हंशी नागरिकांनी 'भाषण' व 'लेखन' स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतला आहे. लोकशाही व्यवस्था कायम टिकवायची असल्यास आर्थिक आणि सामाजिक विषमता दूर करणे आवश्यक असते. विषमता कायम राहिल्यास वंचित वर्गाचा असंतोष उफाळून येतो. लोकशाहीची सर्वसमावेशकता विचारात घेणे गरजेचे आहे. बहुसंख्याकांच्या अधिकाराबरोबरच अल्पसंख्याकांचे अधिकारही सुरक्षित कसे राहतील याचा विचार लोकशाहीत झाला पाहिजे. विरोधकांच्या न्याय्य विरोधाचा विचार सत्तारूढ पक्षांनी करणे गरजेचे आहे. कारण संसदीय लोकशाही व्यवस्थेत जसा सत्तारूढ पक्ष महत्त्वाचा असतो तसा विरोधी पक्षही महत्त्वाचा असतो. जगातील एक यशस्वी लोकशाही राष्ट्र म्हणून आपल्या भारत देशाची ओळख कायम ठेवायची असेल तर कोणत्याही सत्तारूढ सरकारने संवैधानिक मूल्यांना प्रमाण मानून लोककल्याणकारी, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष भूमिकेतून प्रामाणिक राज्यकारभार करणे अपेक्षित आहे.

संदर्भसूची:

१. व्होरा राजेंद्र व पळशीकर सुहास (संपादक) अनुवाद - चित्रा लेले (२०१०); भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
२. प्राचार्य देवरे, प्राचार्य विसपुते, प्राचार्य निकुंभ (२००७); भारतीय लोकशाही गणराज्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
३. डॉ. कुरकुटे हनुमंत, डॉ. खरात वसंत, डॉ. देशमुख श्रीकांत (२०२१); भारतीय लोकशाहीची वाटचाल, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव.
४. डॉ. पवार दीपक (संपादक) (२०२२);-'लोकशाही समजून घेताना', मुख्य निवडणूक अधिकारी कार्यालय, महाराष्ट्र.
५. चक्रवर्ती बिद्युत, हाजरा सुगतो (२०१८); सत्ता संपादन भारतातील स्थिती, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
६. साप्ताहिक विवेक, दिवाळी विशेष लेख, दिलीप करंबेळकर, २१/१०/२०२१.
७. <https://maharashtratimes.com/> - डॉ. चौसाळकर अशोक, १४ ऑगस्ट, २०२२ यांचा 'लोकशाही यशाचा झेंडा' याविषयीचा लेख.